

Málnási Ferenc

Erdélyi anyanyelvoktatás — irodalmunk tükrében

IV.

Anyanyelvoktatásunk az önálló Erdélyi Fejedelemség idején (1526–1713), az erdélyi fejedelmek és egyházak oktatási-iskolai rendszerébe tagoltan II.

Három nép, három nemzet, négy vallás — így jellemzi Trócsányi Zsolt (Glatz Ferenc, 1989. 92-94.) a 16-17. századi Erdélyt mind *etnikailag*, mind a nagyobb népcsoportok *jogállását*, mind a *felekezeteket* tekintve. Megállapítja, hogy a „három nép” és „három nemzet” fogalmak nem fedik egymást. Erdélynek alapvetően három alapvető etnikuma volt: a magyar, a román és a német (szász). A korabeli fogalmak szerinti, jogállást is jelentő három nemzet a magyar etnikum két eltérő jogállású csoportjából (székelyek és magyarok), valamint a szászokból állt. A román nép *fiai* ezekbe a natiókba tagolódtak, jogállásuk szerint. Számuk egy 1713–1714 tájáról származó kormányhatósági becslés szerint Erdély 47 %-a magyar, 34 %-a román, és 19 %-a szász.

A magyar etnikum két nemzetet alkotott: a Mohács előtti korból külön jogállást öröklő székelyeket és a magyarországi rendekkel azonos jogállású magyarokat. Külön jogállással bírt az erdélyi szászság. Nincs külön jogállása a románoknak, a *vlach jogú* pásztoroknak, a *görög hitűeknek*, *felekezetűeknek*. Az erdélyi román etnikumok tehát rendi jogállásuk szerint tagolódtak be az egyes natiókba. A nemesek a más etnikumú nemesek közé, hogy esetleg olyan magasra jussanak, mint a román etnikumból származó fejedelem, *Barcsai Ákos* (1610–1661), akit ellenfelei „der grobe Wallach”-nak (azaz „durva oláh”-nak) tituláltak. A román szabadrendűek is (várakban szolgáló puskások stb.) egyenrangúak voltak a más etnikumú szabad rendűekkel. Az erdélyi jobbágy terheit a fejedelmi korban a helyi körülmények szabták meg.

A négy „bevett”, tehát törvényesen elismert vallás (*receptae religiones*) rendszere a 16. század második felében alakult ki Erdélyben. A szabad vallásgyakorlat csak a *katolikus* és az *evangélikus* vallásra vonatkozott, az *unitarizmust* ekkor még határozottan tiltják, a *református* felekezetet 1564-ben említik először törvényben. A

reformáció megerősödése azonban olyan arányú, hogy 1566-ban már törvénnyel utasítják ki az országból a katolikus egyházi személyeket, a váradi káptalant pedig áttérésre szólítják fel. A katolikus vallás *Báthori István* (1533–1586) alatt erősödik meg annyira, hogy 1573 májusában, Erdély történetében először, a *négy vallás* szabadságát lehessen törvénybe iktatni. Báthori István lengyel király halála után, 1558-ban kitiltják Erdélyből a jezsuita rendet, megvonják a katolikus szerzetesrendektől, hogy kolostort, kollégiumot, közhelyen épült templomot birtokolhassanak, oktassanak, megtiltják működésüket. Csíkban viszont, tudomásul véve a realitásokat, meghagyják a katolikus vallás gyakorlatát, a katolikus iskolákat is, mivel ide nem hatolt be a reformáció. A négy vallás szabadságát az *1568-as tordai országgyűlés* határozata alapján, *II. János (Szapolyai János Zsigmond [1540–1571])* mondta ki az evangélium hirdetésének és magyarázatának teljes szabadságát, „mert az hit Istennek ajándéka”. A négy vallás szabadságát 1595 tavaszán iktatták újra törvénybe. Az erdélyi *evangélikusságot* majdnem kizárólag a *szászok* teszik ki. Felekezetüket kettős pajzs védi: a vallás szabad gyakorlatát biztosító törvények és a szász nemzeti privilégiumok, amely oktatási intézményeiket is védi. A 16-17. században a két nemesi natióval nem egyenrangúnak tekintett, de egyenjogú natió és felekezet, *vallásukban* nem háborgatja senki. Az *unitáriusok* bevett felekezet marad, iskoláztatásuk zavartalan, kolozsvári szellemi központjuk megmarad.

Ez a négy vallás rendszere — ennek megfelel az iskolák rendszere is, a kolostori, a plébániai, a református, a falusi, kisvárosi és az állami oktatás.

Az *ortodoxia*, amelyet túlnyomó többségben az erdélyi románok képviseltek a században, törvényesen létező, *de nem bevett, csak megtűrt* felekezet Erdélyben. Püspöke van, papsága, egyházközségei működhethetnek, de nem olyan biztos alapon, mint a négy bevett felekezeté. A reformáció megkísérelt behatolni közéjük — csekély eredménnyel. A papok talán oktatják fiatal híveiket az írásra-olvasásra, de a román fiatalok katolikus iskolák tanítványai, pl. a kolozsvári katolikus gimnáziumban.

Tiltják az *antitrinitarizmusnak az ótestamentumi zsidó hit* elfogadása felé hajló, majd az azt követő *szombatosságot*. Ez utóbbi irányzat egyik vezetője Péchi Simon, Bethlen Gábor volt kancellárja. Különleges eset volt két kisebb vallási csoporté: az *anabaptistáké* és a *zsidóké*. Mindkettőt Bethlen Gábor telepítette be, az anabaptista csehországi németeket Alvincre, a zsidókat Gyulafehérvárra. Számuk csekély marad, mint a *görögöké* és az 1672-ben Moldvából Erdélybe menekülő *örményeké*.

Ez tehát a *három nép, három nemzet és négy vallás* Erdélye, erősen különböző *jogállású* népcsoportok, *rendezett*, törvények szabályozta együttélése, bizonyos nyitottsággal a kapukon kívül maradtak felé, s ez az együttélés jellemzi az iskolarendszert is (Glatz Ferenc szerk., 1989. 93-94.).

A 17. század elején Magyarországon is a barokk kultúra kezdett kibontakozni, ezt segítette a jezsuiták vezetete ellenreformáció. A barokk művelődés nagyhatású terjesztői éppen a jezsuita iskolák voltak, központjuk a nagyszombati jezsuita iskola volt, amelyet 1635-ben egyetemmé fejlesztettek. A reneszánsz nyugalmával,

harmóniájával szemben a barokk új stílust hozott a nyelvbe is: a dagályos körmondatokat, virtuóz rímtechnikát, metaforákat, meglepő hasonlatokat stb.

Az ellenreformáció vezetője, nyelvész, szónok, aki Zrínyi Miklós nevelését is felügyelte, Pázmány Péter (1570–1637), esztergomi érsek, bíboros volt. Oktatói, nevelői elvének megfelelően 1623-ban Bécsben papneveldét (*Pazmanaenium*), 1635-ben pedig Nagyszombaton egyetemet alapított. Az egyetemet a jezsuitákra bízta, hogy „az egyház és állam szolgálatára alkalmas emberek képeztessenek” (Glatz Ferenc szerk., 1989. 100). Pázmány Péter anyanyelvoktatásunk jeles úttörője is, egyházi alapításokra, kolostorok, iskolák, ispotályok, templomok létesítésére jelentős összegeket fordított, a magyar élőbeszédet szónoki művészetté emelte, elsőként ismerte el a magyar nyelvet egyenrangúnak a latinnal, s más, irodalmilag fejlettebb európai nyelvekkel. Maga is több nyelven tudott.

Pázmányt, bihari nagyváradi kálvinista nemesi szülők gyermeke, a jezsuita nevelés hatására, feladatául tűzte ki az elmúlt évszázad több száz protestáns könyvének érveit, tanítását megcáfolni és ellensúlyozni. Ezt a feladatot szánta 1613 februárjában megjelent *Isteni igazságra vezérlő kalauz* című művének. Ez a hatalmas terjedelmű hitvédelmi enciklopédia „irodalmunk első monumentális arányú, minden ízében átgondolt, szervesen megalkotott gondolatépítmény” (Bán Imre). Nyelvi, irodalmi szempontból legértékesebb a prédikáció-gyűjteménye, melynek meghatározó tartalma az erkölcsi tanítás, oktatás. Nyelvének erejét az adja, hogy az egykorú magyar élőbeszéd közvetlenségével szól, de az ösztönösen áradó élőbeszédet kemény fegyellemmel szabályozza. Ezzel a fegyellemmel és bőséggel, nyelvteremtő készségével jelentős hatást tett a létrejövő magyar irodalmi nyelvre. A *Kalauz* elején külön terjedelmes fejezet szól „*A világ szépségéről*”, s ebben ma is érvényes, szép gondolatokat fejt ki: „Egy szikrázó vagy ragyogó csillaghoz képest olyan az egész Föld, mint egy kis punktocska.” „Az agyunk veleje mikor leveg és dobog, a szívünk hegye soha meg nem szűnván, fáradhatatlanul ki- és bévonódik, a tüdő éjjel-nappal mozog, mint a fúvó...” Foglalkoztatja az óra mechanizmusa, „amely sok apró kerekecskének alkalmas forgásával huszon négy óráig az üdőt megmutatja”. Földrajz óra, de technikaóra is prédikációkba foglalva. De anyanyelvoktatásunknak is korabeli képét kapjuk Pázmány szövegében, stílusában, bonyolultságában is áttekinthető, mondattanilag kiegyensúlyozott, képeiben pedig a természet jelenségeihez ragaszkodó formákkal. Mondatai, akár a barokk szobrok, nem statikusak, állandó mozgásban vannak, folyton előrevivő cselekvést érzékeltetnek, a szavakkal együtt ez időbeli tevékenység is gördül előre, miközben — például — a gabona vagy a szőlő megmunkálásának és feldolgozásának valamennyi mozzanatára megkapjuk a korabeli kifejezést: „A szántó ember, hogy csűrbe való búzája teremjen, megégeti, feltöri, megforgatja, megganéjossa, boronálja a földet, hogy asztra való kenyér legyen a búzából, felaratják, cséplik, szórják, rostálják, malomban porrá törik, szítálják, dagasztják, szakasztják, kemencében fűtik; hogy pincébe való bora legyen a szőlő-

lőnek, a vincellér megkapálja, bujtatja, metszi, karózza, kötözi, levelezi, gyomlálja, leszaggatja, megtapodja, kisatulja: hasonlóképpen cselekszik az Isten.”

Pázmány nyelvújítás előtti nyelvét élővé és ma is élvezhetővé teszi az a képszerű kifejezésmód, ahogyan pl. a mértéktelen borivás ellen prédikált: „Ha egy nagy völgybe vinnék a török császár erejét és reá eresztenék a bort, melyet sok részegeskedésben megittak Magyarország szabadulásáért, nem kellene semmi vízőzön a török veszedelmére, mind borban halnának” (Sipos Lajos szerk., 2000. 232).

Amit Pázmány prédikációkba foglalt, a hit világából ki-kiruccant a világ, a valóság világába, azt 1655-ben megírta *Apáczai Csere János* (1625–1659) az első magyar egyetemes tudást nyújtó kézikönyvében: *Magyar Encyclopaedia, azaz minden igaz és hasznos bölcsességnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsátása* (Utrecht, 1655). A szerző, már itthon, mint főiskolai tanár működött, bár Hollandiában is egyetemi katedrával marasztalták. Hogy micsoda vívmány ez a könyv, s mennyire korszerű tudást nyújtott, elég egyetlen mondattal bizonyítani: „Én gondolkodom, azért vagyok: minden megtudható dolgok között legfőbb és bizonyosabb.” Íme, René Descartes francia filozófus hírneves tétele magyar nyelven, nyomtatásban. Művében Apáczai a kor tudományosságának, a természettudományoknak a nem létező terminológiáját, szókincsét kívánta megteremteni. Világosan látta, hogy „*meg kell teremteni a tudományos nyelvet*, az értekező próza magyar nyelvét, s azt is látta, hogy ez a nyelv ne legyen távol a magyar népnyelvtől, a maga természetéből szülessék meg. E nyelvfejlesztői munkája miatt üdvözölheti az orvostudomány, a matematika, a zoológia, a botanika stb. mellett a filozófia és a szemantika is első meghonosítójának, pontosabban a kor tudományos gondolatai gondos és kritikus (és persze olykor naiv) összegyűjtőjének, magyar terminológiája megteremtőjének (Balázs Géza. In: Péntek János szerk., 2004. 49.). Megírta tehát az első magyar tudománytárat. Megírása abból a felismerésből fakadt, hogy a tudományokat csak anyanyelven lehet elsajátítani. Az anyanyelvűség tehát kiemelt program Apáczainál, olyannyira, hogy magának az *anyanyelv* szónak a megteremtésében is része van. A középlatin *materna lingua*, illetve a német *Muttersprache* tükörfordításai között elsőként Apáczainál jelenik meg a metaforikus az „*anyjok tejével szőpott nyelv*”, illetve az „*anyai nyelv*” szókapcsolat. Mint írja: „A fő indítóokom ez vala... oly könyvet adnék a magyar ifjúságnak kezébe, melyben az anyai nyelven többire minden szép és hasznos tudományokat olvashatna” (Apáczai, 1959. 43.). És tankönyvként használhatná — tennők ma hozzá.

P. Balázs János (1960. 467-471.) szerint az anyanyelv kifejezés Apáczai nyomán hamarosan általánossá válik. Az Enciklopédia tizedik részében hitet tesz az anyanyelvű elemi oktatás mellett: „A schola azért vagy *anyai* vagy *idegen* nyelven való. Az anyai scholának helye a városokon imitt-amott a város utcáiban lehet legjobban, a falukon pedig ugyan a scholamesternél is meglehet, csakhogy ne abban a házban, amelyben a deákul tanulók vannak” (Apáczai, 1959. 366.). Ez idé-

zet egyébként azt is mutatja, hogy a *schola* és a *scholamester* szót nem kívánta magyarítani Apáczai... Sőt eredeti, latinus formában írta le, pedig a történeti-etimológiai szótár szerint már a XVI. században egymás mellett élt a latinus *schola* és a magyaros *iskola* forma (TESZ. 2/237.)

Apáczai *nyelv gazdagításának* két fontos forrása van: (a) a népnyelvből való átvétel (csakúgy, mint a későbbi nyelvújítóknál), valamint (b) a tudatos szóalkotás (leginkább fordítások nyomán). Például a tudományok nevének magyarításai Apáczainál: aritmetika — számvetés, geometria — földmérés, fizika — természetvizsgálat, geográfia — földleírás, medicina — orvosi tudomány, grammatika — közönséges nyelvezés stb. Bőven használ Apáczai tájnyelvi szavakat, illetve szavak tájnyelvi változatait is: üdő, küsebb, körtvélyfa stb. Gondoljunk arra, hogy Apáczainak az elvont gondolkodás fogalmaival kellett megbirkóznia, az anyanyelvi közbeszédben sohasem használt kifejezéseket keresve és találva... Ilyen lehetett az első bibliafordítók helyzete is — jegyzi meg Nemeskürty István (1983. 239.).

Szülőföldjéhez való ragaszkodását, hazaszeretetét bizonyította, amikor a földrajzi tájak leírásába egy magántermészetű mondatot csempészett be: „...Erdély (szegény hazám vajon mikor látlak! Dacia...” (Apáczai, 1959. 164.)

Apáczai a maga életcéljáról vallotta: „Én azok közül, kik a magyar ifjúságnak dolgát a tanulásban előmozdítják, legkisebb vagyok, de szándékomra nézve, amellyel e cél elérésében törekszem, nincs, aki rajtam kifogjon...” Amikor Gyulafehérváron a főiskolának lesz a tanára, még latin nyelvű beköszöntő beszédében az anyanyelvű oktatás szükségességéről értekezett. Nézetei miatt ellentétbe került II. Rákóczi György (1621–1660) fejedelemmel, aki Kolozsvárra száműzte. A legenda szerint tanítványai ide is követték, s Apáczai itt sem adta föl elveit, s beköszöntő beszédét már magyarul tartotta: *Az iskolák felette szükséges voltáról* címmel. „Ami ugyanis a szem a testben, ugyanaz az akadémia vagy főiskola az országban és ami az emberben az okosság, ugyanazok a haza számára a tanult férfiak. Szem nélkül a test sötét, értelem nélkül az ember oktalan állat.” Beszédének jelmondata, üzenete a mai kornak, mai fiataljainknak is szól: „Tudományi fegyveredet kezedből soha le ne tedd!” Kolozsváron volt tanítványa Bethlen Miklós (1642–1716), aki vallotta: „Én Apáczait mint atyámat, úgy tartottam, szerettem, becsültem, s emlékezetét ma is becsülöm” (Nemeskürty István, 1983. 239.).

„Apáczai Csere János mintát és példát adott arra, hogy lehet magyarul beszélni a tudományról, akkor is, ha az olykor akadozik, döcög, ha egyedül maradunk a törekvéseinkkel. Munkásságának időszerűsége abban van, hogy a magyar szaknyelvek (köztük szeretett hazája, Erdély, illetve általában a határon kívüli szaknyelvek) ismét nyelvi hiányban szenvednek, a nyelvi szétrétegződés, sőt sok helyen az anyanyelvűség elvesztését mutatják. Továbbá egyes magyarországi szaknyelvek elangolosodnak, a szakszövegek — még ha magyarul is vannak — érthetetlen makaróni nyelven, fordításnyelven születnek. Ha pedig a szaknyelvek

nem anyanyelvűek, akkor előbb-utóbb az egész anyanyelvűség veszélybe kerül. Megállapíthatjuk, hogy a szaknyelv az adott nyelv kicsinyben. Előbb éri erózió a szaknyelveket, azután következik a köznyelv egésze... Apáczai eredményei beépültek a későbbi korok nyelvújításába, amelyek új nyelvi minőséget, új szaknyelveket és a nyelv tudatos alakításának, bővítésének a tudatát hozták magukkal, s ültették el mélyen a magyar nyelven beszélőkben” (Balázs Géza, 2004. 55.).

Apáczai előtt tiszteleg Kányádi Sándor is *Apáczai* c. versével (1975):

„háttal áll arcát nem láthatjuk nem volt ideje megfordulni
hogy szoborba képbe örökíthessük villanófény s fotósok
ha lettek volna akik magyarázás közben vagy amint oly-
kor bátorítón visszapillant az utána menőkre de hiába
mosolya amúgyis nyugalomra intette volna a buzgólko-
dókat meggyünk hát mögötte amerre előjárói tekintetének
fénykévéi mutatják az irányt s az ösvényt lábunk előtt
követjük, mint diákjai annakidején gyulafehérvárról
kolozsvárra jövet egyetlen batyunk botunk fegyverünk
az anyanyelv”

Apáczai Csere János anyanyelvünk érdekében vívott harc végvári vitéze volt Erdélyben. Kortársa, *Zrínyi Miklós* (1620–1664) folytatta a hagyományt, amely szerint a kor embereszményét a végvári vitézek képviselik (*Emberségről példát, vitézségről formát mindeneknek ők adnak*), amikor dédapja — és katonatársai — hőstettét azzal emeli eposzi magaslatra, hogy európai összefüggéseikben láttatja. Zrínyi tudta és mondta: „Mindenfelől ránk néz az nagy kereszténység, / Mi vitéz kezünkön van minden reménység”, és „Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalóak, és ha kevesen vagyunk is, nem oly kevesen azért...” A nagy cél mellett a küzdelem részleteiről, az évszázados magyar-török harc politikai kérdéseiről is szól eposza, a *Szigeti veszedelem* (1645/46).

Mohács óta csaknem 100 év telt el. Ausztria császára és Magyarország királya II., majd III. Ferdinánd (1619–37; 1637–57). Az erdélyi fejedelem Bethlen Gábor (1613–1629), majd I. Rákóczi György (1630–1648). Európa nemcsak a törököt, hanem az önpusztító harmincéves háborút (1618–1648) is szenvedti. A keresztény hadak nem a félhold ellen, hanem egymás ellen masíroznak. A hódoltsági területeken falvak százai néptelenednek el, lesznek az enyészeté. Nemzedékek váltották egymást, és nem változott a helyzet... Így kell tehát élni? Zrínyi másképp gondolta. Fölismerte: a török meggyengült, már nem az, ami a nagy Szulejmán idejében volt, a török kiűzhető! Hogyan? — ez a kérdés. Erre tette fel az életét, mint költő, mint katona, mint politikus (Somos Béla, 2005. 298.).

A költő célja: az elődök példájának felmutatásával kortársainak bebizonyítsa: a török legyőzhető, kiűzhető... „Nem írom pennával, / Fekete téntával, / De szablyám élivel, ellenség vérivel, / Az én örök híremet.” A klasszikus minták

alapján, az eposzi kellékek maximális kihasználásával korához szóló üzenetében ábrázol, felhív, mozgósít, állásfoglalásra készítet.

Zrínyi költői nyelve erőteljes, gazdag, érzékletes, az eposz nyelvi erejét az olykor keresetlennek tűnő szókapcsolatok, az előforduló török, horvát, deák szavak nem csökkentik. A négysoros strófák ritmusát a hangsúly adja. A négy, tizenkét szótagosból álló, bokorrímes versszakot ma Zrínyi-strófának nevezzük, eposzát ma is oktatjuk magyar irodalomtörténeti óráinkon. Bevált a költő jóslata: „Véghöz vittem immáron nagyhírű munkámat, / Melyet irigy üdő, sem tűz el nem bonthat, / Sem az ég haragja, sem vas el nem ronthat, / Sem az nagy ellenség, irigység nem árthat.”

A fejedelmi korszakban Erdély nyelvileg nagyon nyitott ország. A fejedelmek alatt a tudomány nyelve főként a latin, a tanulmányok nyelvi követelménye esetenként a német, a holland, a francia s a század utolsó évtizedeiben az angol. Köleséri Sámuel például Angliában valószínűleg Newton előadásait is hallgatta... A diplomácia nyelvében a latint kezdi kiszorítani a francia. A román vajdák sok esetben magyarul leveleznek Apafival. A fejedelmek mindig tartanak kancelláriájukon törökül jól tudó írnokot. Ebben a különleges, sokféle nyelvi közege korszakban az anyanyelvi műveltség különös felvirágzását figyelhetjük meg. Az erdélyi magyar nyelv most az új társadalmi, művelődési igényeknek megfelelően a tudomány fogalmi kincseivel, az ipar és a kereskedelmi élet szavaival bővül. Kialakul egy könnyed társalgási nyelv, megszületnek a személyiség bonyolultabb érzés- és gondolatvilágának kifejezésére hajlékony közlési formák. Misztótfalusi Kis Miklós, az egyetemes betűművészet és nyomdászat világhírű személyisége egységesíti a magyar helyesírást. Új, javított kiadásban teszik közzé, magyarul, tömegolvasmányának szánva a *Bibliát* (Köpeczi Béla szerk., 1993. 354-355.).

A tudatos fejedelmi politikai az 1660-as évek közepétől új fejlődés jellemzi a falusi iskolákat, lendületet vesz az anyanyelvi oktatás és a leányiskolázás. A négy bevett vallás a görögkeleti egyházzal együtt nemcsak élhetett, hanem társadalmi ösztönzésre élnie kellett az iskolaalapítás jogával. Ekkor épül ki a szászvárosi kollégium, a székelyudvarhelyi református kollégium, megerősödnek az unitárius iskolák, és ekkor veti meg alapjait a görögkeleti egyház iskolarendszere is. Apafi Mihály megerősítette a Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony alapításával (1657) életre hívott fogarasi román iskola anyagi bázisát, különleges fejedelmi védelemmel segítette. A Fogaras környéki falvakban, Brassóban, Hátszegben, Lugoson működő iskolák számát nem tudjuk pontosan megállapítani, de bizonyos, hogy viszonylag több román iskola működött. (Az említett vidéken működő mai iskolák tanárai megkereshetnék a még létező dokumentumokat, iskoláik létét bizonyítandó!) Erdélyben nyomtatták ki — 1699-ben — az első román nyelvű *tankönyvet*, a cirill betűs ábécét, a *Bucoavnát* (Köpeczi Béla szerk., 1993. 356.).

A protestáns iskolák kiépített ösztöndíjrendszere tovább gyarapodott. 1700 és 1703 között a wittenbergi egyetemre 53 erdélyi diákot írtak be. A katolikus is-

kolázást a jezsuiták betelepítése lendítette fel. A ferencesek a katolikus székelyek iskolázásában szereztek érdemeket. Rákóczi Ferenc Kolozsvárott alapította meg a *Nemes Ifjak Társaságát*, ami az államkormányzás és hadsereg-irányítás feladataira alkalmas ifjak képzésére irányuló udvari intézmény volt. Több erdélyi ifjút, magyarokat, szászokat és románt is felvettek tagjai közé.

Az oktatás rendje abban változott, hogy nagyobb gondot fordítottak az írás-olvasás széles körű elterjesztésére.

Erdély fejlett könyvtárkultúráját súlyos veszteségek is érték. A gyulafehérvári fejedelmi könyvtárat a tatárok égették fel, a brassói könyvtár 1689-ben tűzvész martaléka lett, Nagyenyed könyvtárát császári katonák pusztították el. Gyarapodnak a magánkönyvtárak, a kollégiumi könyvtárak a tanárok tékáival, növekedett a magyar nyelvű könyvek aránya is. A megnövekedett olvasmányigényt az erdélyi nyomdák kevésbé tudták kielégíteni.

Erdélyben a tudományos életet az 1660-as évektől kezdve a karteziánusok határozták meg. Descartes filozófiáját Pápai Páriz Ferenc foglalta össze, több erdélyi iskolában tanították a kopernikuszi világmép mechanikáját, a heliocentrikus csillagászat ismeretanyagát s a sort folytathatnánk... (Köpeczi Béla szerk., 1993. 357.)

A kor irodalmára sajátos műfajok jellemzőek: az *iskolai színjátékot* az unitárius, a református, majd a jezsuita kollégiumok lendítették fel. Anyanyelvoktatásunk újabb formája, területe nyílt meg, a diákok betanult magyar nyelvű szövegeket, színpadon mondják, s a szereplők beszédét iskolatársak hallgatják, nézik. Császári működési engedéllyel (1696) az első színházigazgató, a kolozsvári *Felvinczi György* piactereken játszott drámáival a lélek kiművelését szerette volna szolgálni.

A korszak jellegzetes prózai műfaja a *napló* és az *emlékirat*. Többnyire a politikai életben aktív nemesek, íródeákok foglalták írásba az átélt eseményeket, saját nézőpontjukból számoltak be életükről, s ami még fontosabb: szinte kivétel nélkül anyanyelvükön, magyarul — vagy a szász földön németül — írnak. Kézírással sokszorosították őket, s a nemesi családokban kézről-kézre jártak, így befolyásolták, alakították a közvéleményt s az aktív ítélezést. A nagyszámú mű közül különösen jelentős *Kemény János* (1607–1662) tatár rabságban írt *Önéletírása*, *Bethlen Miklós* (1642–1716) *Önéletírása, II.* *Rákóczi Ferenc* (1676–1735) *Vallomásai, Emlékiratai*, *Bethlen Kata* (*bethleni, Árva*) (1700–1759), a kimagasló író, aki szervezőként, mecénásként, könyvgyűjtőként támogatta az irodalmat, akinek *Önéletírását* (Kolozsvár, 1762) halála után rendezte sajtó alá egykori udvari papja, Bod Péter.

Iskolai irodalomtörténetünk Bethlen Miklós *Önéletírását* kínálja tananyagként a mai fiatalok számára. Őt idézzük — okulásul: „[Tanítóm] egyszer rágondolá magát, hogy idegen nyelveket tanuljunk, oláhul, tót, szlovák vagy lengyelül, törökül, németül, franciául, de ezeket nem egyszerre, hanem egymás után. Először oláhul ezer vagy kétezer vocabulát leíratott, úgy, mint oda felírtam, a deákról

megtanulám, tudom, egyszer próbára, hogy egy nap hatszázat, sőt többet is mondhatnék, szót megtanultam” (Glatz Ferenc szerk., 1989. 101.).

Mikes Kelemen (1690–1761) *Törökországi levelek* c. műve irodalomtörténeti tananyag. Mikes Kelemen, aki II. Rákóczi Ferenc hűséges íródeákja volt, követte urát az emigrációba is, Lengyelországba, Franciaországba és török földre, Rodostóba. Leveleiben hazája, Erdély iránti mélységes szeretete szólal meg, s a Rákóczi iránti megrendítő hűsége. A tenger hatalmas hullámai az erdélyi nagy hegyeket, a rodostói szüretet a hazai szüretet, a török ifjak nevelése az otthoni ifjakat, lányokat juttatják eszébe. Sokat tréfálkozik önmagán is, emlegeti, hogy mennyire szereti a jó erdélyi káposztát. A fejedelem halála után pedig levetette a francia köntöst, s ismét székely ruhába öltözött. A jó gazda szemével néz körül Törökországban, s ha valami hasznosat lát, azon gondolkodik, jó lenne Erdélyben is meghonosítani, pl. a gyapotot, a „selymeresztő bogarakat” erdélyi eperfalevéllal etetné. Kifogásolja, hogy Erdélyben a nemes ifjak sok időt fordítanak a latin nyelv tanulására, anyanyelvű oktatást sürget, gyakorlati tárgyak tanítását s főleg a leányok nevelésének fontosságát. Leveleiben megmaradt annak, amivé a zágoni környezete formálta, egyszerű, szeretetreméltó székely embernek. Stílusa átmelegszik, amikor Erdély s Rákóczi iránti ragaszkodását, rokonszenvét, a számkivetettség fölötti bánatát szólaltatta meg. Szívéből tör fel a vallomása: „...úgy szeretem Rodostót, hogy el nem feledhetem Zágont”. A török porta követeként Bukaresten át Jászvásárba (Iași) készülve írta: „...ha Erdélyt meg nem láthatom, de a köpönyegét meglátom, mert az erdélyi havasok mellett megyünk el. Ha Zágomban sert nem ihatom, de iszom a Bodza viziből”. A fejedelem halálakor sóhajt fel: „Az Isten árvására teve bennünket, és kivevé ma közülünk a mi édes Urunkat és atyánkot... Hullassuk bővséggel könnyeinket, mert a keserűségnek ködje valóságosan reánk szállott.” Az egészséges kedélyű, jóbeszédű ember szókötései, fordulatai is jellemzői stílusának: „Mert én úgy szeretlek édes néném, mint a káposztát.” „Maradok a ked köteles, láncos, madzagos, spárgás és zsinóros szolgálja.” A kellemes hír „jószagú”, „csendülő” hír, a barátságatlan levél „hidegebb téntával vagyon írva”, az asszony Rodostóban „olyan gyümölcs, amelyet nem visznek az asztalhoz”...

Rákóczi Ferenc fejedelem neve zászlóvá lett s vele együtt Mikes Kelemen, a hűséges bujdosótárs is népszerű lett irodalmunkban s anyanyelvoktatásunkban. (Vörösmarty, Kölcsey Petőfi, Arany versei idézik alakjukat).

A naplók és emlékiratok írói sok korabeli dokumentum szövegét is bemásolták életük egyéni fordulatait tanúsító írásaik közé. *Cserei Mihály* köznemes *Históriája* valóságos tárháza a változó politikai viszonyokról elhangzott különböző véleményeknek.

Az erdélyi történetírást több *műfaj* és többnyelvűség jellemzi. Most indul útjára a magyar és a szász egyház- és iskolatörténet, most teszi első lépéseit a várostörténet. A születő könyvek az újdonságokra figyelő tanárok révén kerülnek be az oktatás körforgásába, de hamarosan éreztetik hatásukat az anyanyelvoktatásban is.

A latin nyelvű magyar történetírás kiemelkedő alkotása Bethlen János műve, a *Rerum Transylvanicarum, libri quator* (Szeben, 1663, Amszterdam, 1664). Nadányi János *Florus Hungaricus* (1664) is megjelent angolul, jelentősége, hogy elveti a magyarok hun származásának teóriáját, a krónikák helyett hiteles dokumentumok alapján igyekszik áttekinteni Magyarország történetét. Bethlen Ferenc, folytatva Szamosközy kéziratban maradt művét, Erdély önálló történetét írja meg.

Az első magyar nyelven írt történeti mű Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája* (1662). Erdélyország történetét foglalta össze, azt is vizsgálta, hogy mi vezetett a fejedelemség történetének addigi legnagyobb veszteségéhez, az 1657–1660. évi török pusztításhoz, és részletesen leírta Várad védőinek hősiességét. A költőnek is kiváló szász történetíró, Valentin Franck von Franckenstein 1696-ban megjelent történeti művében bizonyította be, hogy az erdélyi szászok a 12. századi királyi telepések leszármazottjai. A római provincia korabeli Erdély, Dacia története a 15. századi humanistáktól kezdve foglalkoztatta a tudományos világot, ez a románok eredetével összekapcsoló gondolat a 17. század moldvai krónikásainál tűnik fel.

Tudományos munkát jelentetett meg Pápai Párizs Ferenc (1649–1716), orvos, nagyenyedi tanár: *Pax animae* (A lélek békessége) (1680), és a *Pax corporis* (A test békéje, 1690) címmel, s latin—magyar és magyar—latin szótárával (1708) nemzedékek anyanyelvi oktatásának, művelődésének segítője lett.

A 150 éves török megszállás után megindul az ország társadalmi, politikai, gazdasági állapotának számbavétele. Az új Magyarország történeti-földrajzi ismereteinek felmérése Bél Mátyás (1684–1749) érdeme, aki három nép (német, magyar, szlovák) tudósa volt. *Notitia Hungariae nave historico-geographica* (Az újkori Magyarország történeti-földrajzi ismertetése. 1-5. [1735–1747]) című műve tízenegy vármegye, népszokások, népi eszköz kultúránk páratlan gazdag leírása, mai értelemben vett földrajzi-néprajzi tankönyv. Bél Mátyás tipikus hungarus-értelmiségi, aki tankönyveivel a latin mellett a magyar, a német s a szlovák nyelvek alapos elsajátítását segítette.

Czyttinger Dávid lexikonba foglalta a magyarországi írókat — *Specimen Hungariae literatae* (Kísérlet a magyarországi tudományosság összefoglalására) (1711), Bod Péter (1712–1769), református lelkész pedig magyarul írta meg írói lexikonát: *Magyar Athenaeus* (1766) címmel.

Az oktatásban egyre nagyobb szerep jutott a történelem, a földrajz és a természettudományok oktatásának, s magyar nyelvvél is egyre többen foglalkoznak. A magyar nyelv kiművelésének és a tudományok magyarul való megszólaltatásának igénye hangoztatott követelménnyé vált. Bessenyei György és kortársai már nem a hungarus-értelmiség képviselőiként fogalmazták meg művelődési programjukat, hanem az anyanyelv bővületében (Sipos Lajos szerk., 2000. 240-247.).

Cserei Mihály (1667–1756) *História* (1709–1712) című művében türelmetlenséggel jelentkezik az anyanyelvi próza iránti igény. Haller János a *Hármas históriában*

(1682; kiadva Kolozsvár, 1695) a *Gesta Romanorum*, a Nagy Sándor-életrajzok és a trójai mondakör témáit foglalta össze. Tótfalusi Kis Miklós nagy ambícióval, gyönyörűen nyomtatta ki a könyvet, hatásosan monumentális rézmetszetű címlappal, több mint kétszáz éven át olvasták kicsik és nagyok, ebből tanultak, ebből művelődtek, ezzel szórakoztak. Utolsó népszerű kiadása 1902-ben jelent meg. Ez volt a magyar regény, elbeszélés, mese, széppróza — minden; egymaga pótolta, mert más művek híján pótolni volt kénytelen az egész hiányzó magyar prózai epikát (Nemeskürty István, 1983. 272.). Másik jelentős irodalmi alkotásban, *Rozsnyai Dávid* (1641–1718) kéziratban maradt *Horologium Turcicum* c. művében a *Pan-catantra* török változatát magyarította (Köpeczi Béla szerk., 1993. 362.).

Az erdélyi irodalom leggazdagabb ágazata a *költészet*. Virágzik a közösségi költészet: mesterségdicsérők, katonaversek, vitézi énekek, diákkersek, bujdosóénekek. Feltűnik az első jelentős műköltő is. A kor gondolkodói, papjai, prédikátorai az asszonyi hivatást a hitélet-család-háztartás körére korlátozták, de a tehetséges főúri hölgyek mint mecénások részt vehettek/vettek a irodalmi életben is. I. Rákóczi György felesége, Lorántffy Zsuzsanna (1600?–1660) iskolát, nyomdát alapított, I. Apafi Mihály felesége, *Bornemissza Anna* (1636?–1688) férje udvartartásának vezetésében osztozott, naplóján túl a neki ajánlott kéziratot *szakácskönyve* (1680) őrzi nevét. De tudjuk, hogy többen verselgettek is, pl. Wesselényi Ferenc nádor felesége, a Gyöngyösi Murányi Vénusz-át ihlető *Széchy Mária* (1610–1679). S egy fiatalasszony pedig a férje oldalán töltött zaklatott életének fordulatait érzékelve, a saját belső világába menekül, s ebből a magyar költészetben mindeddig ismeretlen világából annyit tár fel és olyan mélységekbe viszi olvasóját, elismerésünkre méltó, anyanyelvoktatásunknak is díszére vált: „Sebes árvizeknek, kegyetlen szeleknek / érzem kemény zugását, / Szívemnek fájdalmat, iszonyu kínjait, / Szemeim könnyhullatását, / Meg nem állíthatom, óránként jajgatom / Szerencsém változását...” A szerző: *Petrőczy Kata Szijódónia* (1662–1708), akinek nemzetünket fenyegető veszélyről írt két verse (Oh, irgalmas Isten..., Oh, lelkünk világossága...) ma is szerepel az evangélikus gyülekezeti énekeskönyvben, a mai fiatalok is éneklék (Sipos Lajos szerk., 2000. 248. és Nemeskürty István, 1983. 260.).

A szászok kiemelkedő költője *Valentinus Frank*, zsoltárfordító, *Mihai Halici* az első költő, aki románul ír időmértékes verset (Köpeczi Béla szerk., 1993. 362.).

A gazdag hagyományokból fejlődő verskultúra fogalomkincsére és jelképrendszerére egyaránt jellemző a reneszánsz és a barokk világa. Már Balassi előtt is létezett szóbeli szerelmi költészet, a fiatalok között ekkor is a vers a kedveshez küldött vallomást vivő követ, ajándékba küldött tárgy lírai kísérője és értelmezője. Balassi-verseket is utánoznak, Hogy Júliára talál... kezdetűt pl., a muzsikát hallgató, táncban, lányokban, szerelemben gyönyörködő, de tanult ifjak képe is élénk lép. De a kikapós menyecske a diákot tartja a legjobb szeretőnek, hos??szasan megokolva állítását. (Pl. Szentsei György daloskönyve, Fanchali Jób-kódex, Kuun-kódex — Sipos Lajos szerk., 2000. 256.).

Ez a költészet is őrizte a magyarság ősi képzeteit, és kifejlesztette a 17. századi világgépváltás, antikvitás szimbolikáját. Kifejezései, gondolatai az új vallásos érzésvilág, az önmaga értékeire ébredő személyiség és a politikai harcok, a közösség, az országféltség élményeit hordozzák. A történeti énekek gondolati tengelye a nemzeti eszme, amit átítat az antikvitás értékrendszere, a reneszánsz hőskultusza. Ezek az értékek lassan-lassan beépültek az anyanyelvi oktatásba, a tankönyvekbe is. A többségükben ismeretlen szerzők (akik már talán írástudók is voltak?) műveit a közösség alakította és csiszolta, mint a *népdalokat* és a *népballadákat*. A balladák motívumkincsében sok a történelmi elem, mint pl. az az 1664-ben Váradnál elesett *Rákóczi László balladája* vagy *Kerekes Izsák balladája* változataiban kimutatható. A román *Grigore Pinteá-balladák* variánsai a Rákóczi-szabadságharc emlékét őrzik. A magyar költészet termését a kéziratos énekeskönyvek és a szájhagyomány őrizte meg (Köpeczi Béla szerk., 1983. 362.).

A szász és magyar városokat hagyományosan szabályozott, korszerű, gazdag zenei élet jellemezte, élénk volt az *egyházi és kollégiumi énekkultúra*. A főúri kastélyokban divattá vált a házi muzsikálás, gondot fordítottak a gyerekek zenei tanítására. Annak ellenére, hogy a puritanizmus elítélte a hangszeres zenét, és a kálvinista egyház lemondott a vokál-, szimfonikus művészetéről, a nagyenyedi kollégium bevezette az orgonát az egyházi énekkutatásba (Köpeczi Béla szerk., 1983. 362.). (Segítve ezáltal az anyanyelvi oktatást is — teszem hozzá.) A magyar, német, román falvakban gazdag énekkultúra élt. Erdély évszázadok óta az európai dallamvándorlás keresztútjain fekszik. A zenetudomány megállapította, hogy van olyan népdal, amelyben a 17. századi egyházi dallam vagy a 16. századi francia sanzon él tovább. A Rákóczi-nóta egyik változatát táncdallamként a csíki *Kájoni-kódexben* (1634–1670) jegyezték fel, a másikat a *Vietorisz-kódexben* „oláh tánc” címen írták le. Dallama — egyházi szöveggel — ma is él. Az erdélyi dallamkincs többsége a régi típusba sorolható, a 17-18. sz. fordulóján tűnik fel az új dallamtípushoz vezető verbunkzene előzménye (Köpeczi Béla szerk., 1983. 363.). A ma is énekelt zoltáraink szövegét is francia szerzők nyomán ültették át magyarra...

A drámai műfajt a városi polgárság, a diákság és a nemesség ismerte, főúri színpadainkon találkozott vele a főnemesség, az egyházi szertartásokon felmérte hatását a papság és a hívóserég, a falvak népének körében is számtalan dramatikus szokás élt és virágzott. A főúri dráma hagyománya mellett élt a liturgikus játékok szokása, a profán elemeket is felmutató *bethlehemes játék*, valamint a középkortól örökölt és elsősorban az iskolákban gyakorolt dramatikus vita.

A 17. század második felétől a *dráma* az iskolákban él és izmosodik. Kálvin nem nézte jó szemmel az iskolai ifjúság fellépését a színpadon, Luther viszont a nevelés, az ismeretszerzés, az oktatás szempontjából nagyon hasznosnak tartotta. Ezt ma is valljuk! A katolikus szerzetesrendek alapítói közül *Assziszzi Szent Ferenc* a kereszténység első karácsonyán valóságos bethlehemet jelenített meg, s ettől fogva a ferences rend templomaiban hagyománnyá vált a szokás. *Loyolai Szent Ignác* úgy vélte, hogy Krisztus szenvedéseit vagy bármelyik bibliai történetet emlé-

kezetessé kell tenni, s erre a drámai műfaj alkalmas. Ezért a rend iskoláiban előírta a színjátszás meghonosítását. A piarista iskolák alapítója, *Kalazanczi Szent József* viszont néhány levelében úgy nyilatkozott, hogy a színpadon fellépő diákot a hiúság bűnébe viheti a szereplés, s indokolatlanul sok munkát, időt, fáradságot jelent a rendezés és a memorizálás. Mindezek ellenére még az alapító életében engedni voltak kénytelenek a piaristák a társadalmi igénynek, s ezért ők is írtak, rendeztek, előadtak drámákat.

A barokk kor magyar színháza felekezeti iskolákban működött, s szerzői, rendezői is felekezeti tanárok és professzorok voltak. Így ismerünk *evangélikus, református és unitárius színjátékokat*, valamint a *katolikus* iskolák területéről jezsuita, ferences, piarista, pálos, minorita és más szerzetesrendi, valamint világi papokat képző, szemináriumi színjátékokat. Az iskolai színpad rendkívül nagy számaival lép meg mindannyiunkat. A jezsuiták 44, a piaristák 24, az evangélikusok 38, a reformátusok 21 magyar városban honosították meg a színházi előadásokat, s tették azt folytonossá (Sipos Lajos szerk., 2000. 252-254.).

Több kéziratos tanári jegyzet olvasható arról, hogyan kell tragédiát és komédiát írni. A dráma elméletével a 17. századi Magyarországon három kisebb könyv foglalkozik. Az egyik *Ludvig Pascator* könyve 1642-ben jelent meg *Gyulafehérváron*. Az öt felvonás mellett tör lándzsát, ismeri a prológu és az epilógus fogalmát, pontosan meghatározza, hogy a chorusban legfeljebb huszonnégy személy szerepelhet. A dráma járulékos részének tartja a zenét, az éneket és a táncot.

1688-ban Trencsénben előadtak *Myrai Szent Miklós* püspök életéről egy drámát. Ennek szövege még 1732 előtt a kézdivásárhelyi minorita iskolába került, s nem lehetetlen, hogy előadták. Sajnos, töredékesen maradt ránk, szerzője is ismeretlen. Az egyik chorusban a szereplő diákok tánccal, élőképpel a Lippay család címerét jelenítik meg. Latin nyelve azzal magyarázható, hogy ekkor az iskolai oktatás nyelve is ez volt. A tárgyalt két évszázad rendezői a bibliából, a szentek életéből vagy az egyházi év nagyobb ünnepeiből merítették témát.

A katolikus iskolai színjátszás játszóhelyei a 16-18. században Erdélyben:

Szatmár (jezsuita — 1641–1771), Máramarossziget (piarista — 1733–1789), Nagykároly (piarista — 1725–1778), Nagybánya (jezsuita — 1727–1771; minorita — 1761), Beszterce (piarista — 1731–1746), Nagyvárád (premontrei — 1776–1780; jezsuita — 1716–1772), Kolozsvár (jezsuita — 1581–1771; piarista — 1791–1797), Gyergyószárhegy (ferences — 1762), Mikháza (ferences — 1762), Csíksomlyó (ferences — 1721–1781), Székelyudvarhely (jezsuita — 1668–1771), Gyulafehérvár (jezsuita — 1737–1765), Medgyes (piarista — 1755–1777), Kézdivásárhely — Kanta (minorita — 1779), Temesvár (jezsuita — 1726–1773), Nagyszében (jezsuita — 1709–1771), Brassó (jezsuita — 1770). (Sipos Lajos szerk., 2000. 253.)

A térképen szinte háromszor ennyi színhely Magyarország területén.

A protestáns iskolai színjátszás játszóhelyei a 16-18. században Erdélyben:

Nagybánya (református — 1667), Ákos (református — 17. sz. második fele), Beszterce (evangélikus — 1552), Nagyvárád (református — 1658), Kolozsvár (uni-

tárius — 1572–1797; református — 1684–1792), Marosvásárhely (református — 1750–1796), Torda (unitárius — 1711–1713; református — 1792), Nagyenyed (református — 1676–1799), Gyulafehérvár (református — 1637–1640), Medgyes (evangélikus — 1614–1700), Segesvár (evangélikus — 1620–18. sz. vége), Déva (református — 1792–1794), Szászváros (református — 1795–1799), Nagyszeben (evangélikus — 1573–1698), Nagyajta (unitárius — 1722), Brassó (evangélikus — 1542–1771) (Sipos Lajos szerk., 2000. 254.).

A mai Szlovákia déli részéről a térkép kétszer ennyi színhelyet közöl.

Tekintsük át a magyar nyelv középmagyar korszakát (1526–1772), benne az anyanyelvi oktatást érintő nyelvi változásokat!

1526 — a mohácsi csatavesztés a magyar történelem egyik legtragikusabb év-száma, alapvetően megváltoztatta Magyarország addigi állapotát, megakadályozta a társadalom európai szintű fejlődését, és akadályokat gördített a humanista műveltség terjedése elé is.

Csupán néhány történelmi esemény Erdélyre vonatkozóan: az ország három részre szakadása, a török államnak adózó, de egyúttal bizonyos függetlenséggel rendelkező Erdélyi Fejedelemség, Bethlen Gábor fejedelemsége, haladó politika és virágzó műveltség, felekezeti küzdelmek, gályarab lelkipásztorok, vallás-szabadság, kuruc mozgalmak stb.

„A magyar nép zivataros századaiban” a kényszerítő idegen nyelvi hatások szorítása ellenére a magyar nyelv nem sorvad el, hanem minden tekintetben gazdagodik, sőt Nemeskürty István szavaival „*a nemzeti nyelv a magyar állam széthullása után átvette a nemzeti egység tartozás jelképének szerepét és képviselétét.*”

A reformáció most a legnagyobb egységet adó erő a széthullott nemzet számára. Szellemiségéből fakadóan megteremti az *anyanyelv kultuszát* a magyarul megszólaló Bibliával, a lelkipásztorok magyar nyelvű igehirdetésével és a templomok fehérre meszelt falai között felcsendülő magyar nyelvű zsoltárokkal és gyülekezeti énekekkel.

A megalakuló új iskolák feladata: terjeszteni az írni-olvasni tudást. Az iskolákból kikerült fiatalok, íródeákok, literátusok terjesztői lesznek az új hitnek és egyúttal az anyanyelv művelésének. Közülük kerülnek ki a jezsuita és piarista iskolák oktatói, újabb nemzedékek felnevelői. A könyvnyomtatás, a nyomdák (Gyulafehérvár, Kolozsvár stb.) elterjedésével sokkal nagyobb számú olvasóközönség teremtődött meg, mint a kódexek korában.

Az ómagyar korban, a királyi udvarban és a kancelláriákban és a kolostorokban folyó oktatás nyelvgazdagító, nyelvművelő tevékenységét a protestáns szellem humanista öröksége folytatta, szélesítette, s megteremtette az egységesülés igényét.

A XVII. században rögzülő *egységesülő nyelv* alapvetően a nyugati és az északkeleti, illetve az *erdélyi nyelvváltozatra épült.* (Kellemes, felemelő érzés, hogy ezt az erdélyi nyelvet beszéljük ma is, s ennek a magyar nyelvnek tanára lehetek, ezt oktathatom, ennek a nyelvnek szeretnék méltó szolgája lenni.)

A helyesírásban a *-val, -vel* határozórag hasonult alakjai terjednek el: *urammal*.

A *-ban, -ben* és a *-ba, -be* helyhatározóragok szerepe írásban kezd elkülönülni. Eltűnnek a kettőshangzók. Mindezek a normák az oktatás, az anyanyelvi nevelés, az írni-olvasni tudók szaporodásának eredményei is.

A korabeli fiatalok és idősebbek szókincsbe is gazdagodik, pl. a hangutánzó és a hangulatfestő szavak folyamatos bővülése révén: a XVI. századból: *csabol, sóhaj, zeklat, pehely* stb. A XVII. századból: *csámcsog, somfordál, zszibbad* vagy a *móka* szavunk. Gyermeknyelvi szavakból került be a szókincsbe a *baba, báb, dada* szó. Apáczai Csere János szavairól már beszéltünk, itt csak a *középpont* szavát említjük.

A szavak jelentésváltozását is említhetjük: a *hiedelem* szavunk a 'hűvösség, oltalom' jelentés helyébe a XV. század után 'hit', majd 'babonás hit' jelentésű lesz. A *jámbor* szavunk 'szelíd, türelmes' jelentés helyett a XVIII. században már 'együgyű'. (Mátyás idejében az ételt megsózták, megpaprikázták, ízesítették, azaz *megtrágyázták!*)

A latin ún. „apanyelvként” még mindig második nyelve a tanultabb embereknek, a közszereplésben, a tudományban és a törvényhozásban élő nyelvként használják. A protestáns hitre áttérők új szavakkal ismerkedtek, amelyeket esetleg a latinnal való ismerkedésük során már hallottak: szüleivel együtt valamelyik *eklézsia* tagjai, a *kollégium kántusában* énekelnek, az iskolában *ceruzával* írják, amit a tanító *krétával* a táblára írva *diktál*. Szüleik a *fiskálissal* intézik peres ügyeiket, *protestálnak*, kérvényeiket *datálják*, s hogy el ne kapják a *kolerát, kúrálják* magukat, s ha sikerül a kúra, *muzsika* és *pipa* mellett töltik idejüket...

A fiatal lányok fogadták a *gavallérokat, cukrot, marcipánt* majszoltak, a fiúk *dragonyosnak* képzeltek magukat, *pisztollyal* játszottak — német jövevényszavakkal gazdagodott anyanyelvük.

Divatba jött a *kávét, a díványon* heverve fogyasztották, *tarhonyát* pörkölték *tepsiben*, ahogyan a törökök, de néhány szláv szó is meghonosodott anyanyelvünkben: *dobány, szamóca, csata, lekvár*...

Az olasz zsoldosok, várépítő mérnökök szívesen adták át, s az olasz városokban tanuló diákok szívesen fogadták a *saláta, osztriga, mazsola, furfang, golyó* szavakat anyanyelvünk számára.

Anyanyelvünk hangállományában ekkor alakult ki a *zsz*-ből a *dzsz*: *madzszag, bodzsa*. Az oszmán-török szavakkal együtt kialakult a *dzsz* hangunk is: *lándzsa, findzsa*. A *j* hang kezdi kiszorítani a *ly*-t.

Folytatódik az *igeidők* rendszerének már az ómagyarkor végén elkezdődött *egyszerűsödése*, egybeolvad a különböző múlt idők használata, s előretör a *-t* jeles múlt idő (a *várt* alak a *vára, várt vala* helyett). A jövő kifejezésén két alak osztozik: a jelen idő használata jövő értelemben, amely ősi örökség anyanyelvünkben, és az összetett jövő idő: el fogja mondani.

Az igeidők fokozatos elszegényedésével egyidejűleg megnő az igekötők szerepe, pl. a cselekvés tartósságát, folyamatosságát, illetve lezártágát kifejező igekötők: *el, ki, be, föl*...

A társadalmi érintkezésben a rangkülönbségek hívják elő a nyelvi megkülönböztetést. A még általában tegeződő ómagyar kori megszólításokban is más címzés járt a királynak, mint a közembereknek. A XVI. században újabb alakokkal bővültek a megszólítások: *Te kegyelmed*, *Kegyelmed*, *Te nagyságod*, *Nagyságod* stb. Melléjük alakult ki a *Kend*, *Kelmed*, *Maga*. Ez utóbbi a XVII. században terjed el személyes névmási jelentésben.

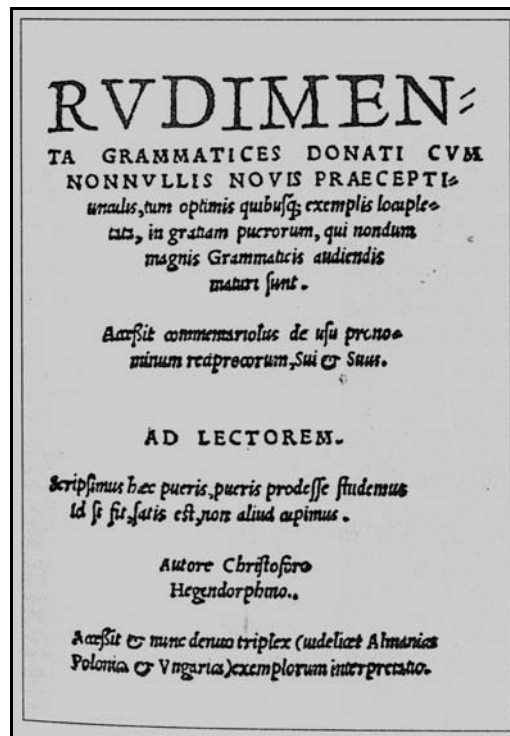
Az írás és előbeszéd stílusát tekintve sokféle korszak és törekvés megfér a több mint 200 évben, a tudatosságra való törekvést tapasztaljuk a mindennapi nyelvhasználatban is. Ezt az oktatás és a könyvnyomtatás is segítette. A XVI. századi reneszánsz stílusok sokfélesége közül itt a humanista-tudós megszólalást, a biblikus-zsoltáros hangot, a természetet és az embert felidéző realiztikus ábrázolást, az élőnyelvi, sokszor humorral is átítatott népies hangvételt emeljük ki. A barokk stílusban sok minden továbbra is felfedezhető a reneszánsz törekvéseiből, de a harmóniát felváltja a szenvedély, a túlfűtött hang s a szöveg-és mondatstruktúra füzérszerűen kitágul. Az anyanyelvi oktatás tantervében szereplő írók, költők megismertetésekor az alkotások stílusának vizsgálatára mindig kitérünk, igyekszünk közelebb hozni a mai diákjainkat is a mű világához, elfogadva Pázmány Péter tanácsát: „az okos embernek nem hímes szók, hanem erős valóságok kellene” (J. András Katalin—Széplaki György, 1998. 54-62.).

A XVI. század második felétől, a könyvnyomtatás kezdetétől számítjuk a magyar helyesírás második, újkori szakaszát. A protestantizmus és a végvári harcok korának élénk szellemi élete az anyanyelvi írásbeliség nagy méretékű növekedésével járt. A könyvnyomtatás terjedése a nyelvi egységesülésnek és ezzel együtt a helyesírási normák kialakulásának irányába hatott. Heltai Gáspár, Misztótfalusi Kis Miklós még a szerzők kéziratába is belejavítottak az általuk vallott helyes írásmódot támogatva. A felekezeti küzdelmek nyomán alakult ki helyesírásunknak egy protestáns és egy katolikus ága. Az előbbit támogatta *Dévai Bíró Mátyás* (1500 k. — 1545) *Orthográphiája* (helyesírási tankönyve), valamint Szenci Molnár Albert (1574–1639) szótára és nyelvtana, az utóbbit pedig *Pázmány Péter* (1570–1637) és *Káldy György* (1573–1634) munkássága. A protestáns helyesírás az ország keleti felében és Erdélyben vált általánossá, a katolikus pedig a királyi Magyarországon.

Buda elveszte (1541) óta minden török háború kimondott vagy titokban áhított célja a magyar királyok középkori székvárosának visszafoglalása volt. A császári sereg 1686 júniusában végre Buda alá vonult, s három hónap múlva az utolsó budai pasa, a 70 éves Abdi Abdurrahman harcolva esett el, a palota kigyulladt, s a 145 éves török uralom vérbe és füstbe hanyatlott. *Karlócán*, 1699-ben, a török szultán elismerte, hogy a Maros-Tisza köze és Temesvár kivételével egész Magyarország és Erdély Habsburg uralom alá, a Habsburg hatalmi szférába került. (Glatz Ferenc szerk., 1989. 102.).

Az 1711. évi szatmári békével megerősödött a Habsburg-birodalomban az 1690-ben indult integrálódási folyamat, a *Guberniumot* 1712–1713-ban helyreállít-

ják, s a bécsi Erdélyi Udvari Kancelláriának rendelték alá. Az uralkodó döntéseit a birodalmi Ministerialkonferenzben alakítják ki, így Erdély a 16-17. századi, sokszor csak elvi török függésből egy viszonylag magas fokú szervezettséggel igazgatott birodalomba kerül, a laza függésből egy szigorú integrációba (Köpeczi Béla szerk., 1983. 368.). Ez az akkori erdélyi anyanyelvoktatás ügyének is ebbe a keretbe sorolását jelenti.

Latin nyelvű magyar nyelvtankönyv (1539)

Málnási Ferenc

„Háromszor veri ezt kenden Ludas Matyi vissza!”

(245 éve született Fazekas Mihály, a felvilágosodás költője)

„Sapere aude!” (Merj gondolkozni!) — tanácsolta az ókorban Horatius, s a XVIII., a fény (siècle des lumières) századában indult mozgalom, a felvilágosodás hívei ennek a gondolatnak a nyomán szerették volna az emberiséget a tudatlanság, a babona, a vallási előítéletek világából átvezetni a világosság birodalmába. A tanácsot megtoldották a Cogito, ergo sum! (Gondolkodom, tehát vagyok!) mondattal, mely szintén szállóigévé vált. Az emberi értelem, a tudomány, a művészet, az irodalom, a könyvek és a bennük kifejtett eszmék, gondolatok szűkebb hazánkban is előtérbe kerültek, Budára költözik az egyetem, amelyet a Nagyváradon született Pázmány Péter alapított, Kolozsváron állandó színház kezdi meg működését, a magyar nyelvért folyó harc erőteljesebbé válik, az oktatás és a törvényhozás latin nyelvűségét kellene fölváltani az anyanyelvvél, ezt szeretné diadalra vinni a nyelvújítás, s ennek a gigászi küzdelemnek Balassi Bálint, Zrínyi Miklós nyomán Kazinczy Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály mellett Fazekas Mihály is lelkes híve volt.

Fazekas Mihály 1766 januárjában született Debrecenben, apja kovácsmester, betűkedvelő ember volt, s fia is mellette tanulta meg becsülni a könyvet. A Református Kollégiumban Mihályt Hatvani István, Varjas János és Sinai Miklós oktatták, ám a fiú inkább katona lesz, közhuszár, majd hamarosan tiszt, s katonáival szinte egész Európát végigharcolta — Galícia, Moldva, Ausztria, Franciaország, Németalföld csataterén —, de 16 esztendő után megelégtelt a háborúskodást, hazatért. A császárhű huszár — felismerve, kinek az érdekében folyik a háború — főhadnagyként odacsapja a hadi dicsőséget. Földi János orvossal, Diószegi Sámuel lelkésszel magyar nyelvű növénytani munkát, „füvészkönyvet” állít össze. Csokonai Vitéz Mihály biztatja, írjon...

S 1804-ben a deresedő bajuszú obsitos huszárfőhadnagy sűrűn teleírt lapok előtt, a gyertyavilágnál tiszta lapot vesz elő, s gondosan rajzolva a betűket, ráírja:
